

ЗАЛЕЖНІСТЬ УСПІШНОСТІ ВІД ПСИХОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ ОСОБИСТОСТІ

Павлюк Т. О., Михальчук Р. Ю.

ВСТУП

Актуальність теми. Що допомагає особистості добре вчитися? Часто вважається, що це високий IQ, спеціалізована школа, добре сплановані уроки, кваліфіковані вчителі, творчо складена навчальна програма, високі очікування тощо. Хоча всі ці фактори дійсно допомагають, реальний секрет успішного навчання криється в самій особистості, а саме в її психологічних особливостях. Є багато доказів того, що такі психологічні характеристики, як низький рівень тривожності і стресу, а також гнучкість та активність мислення та уваги, активно сприяють покращенню академічної успішності особистості.

Проблеми успішності навчання присвятили свої роботи багато авторів (Г. О. Балл, Н. Л. Іванова, Л. О. Калмикова, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, О. Б. Столяренко, О. В. Скрипченко, Н.О. Татенко, Г. О. Хомич та ін.).

Аналіз залежності успішності від психологічних параметрів особистості може бути складним завданням, оскільки успішність може визначатися різними способами в різних сферах життя, таких як навчання, робота, міжособистісні відносини тощо. Також варто зазначити, що успішність залежить від багатьох факторів, включаючи особистісні, соціокультурні та зовнішні обставини.

Індивідуальні відмінності між людьми дуже великі, і вплив психологічних параметрів на успішність може залежати від конкретної ситуації та контексту. Оскільки успішність – це складне явище, вона може бути результатом взаємодії багатьох факторів, включаючи психологічні, соціальні, економічні та інші.

Не варто забувати, що численні дослідження з цього приводу, проведені в різних країнах світу, демонструють, що результати успішності навчання підвищуються тоді, коли учні заохочуються до активного розвитку своїх ключових психологічних характеристик. Саме тому в сучасній науці досить актуальними стають роботи по дослідженню психологічних характеристик людини, що сприяють її успішності, продуктивності й високої якості навчання.

Це зумовлюється насамперед тим, що науково-технічний прогрес не стоїть на місці і постійно розвивається, та відповідно перед соціумом постає потреба в високорозвинених особистостях, ініціативних професіоналах, підприємливих і творчих людях. Відтак такий стан речей вимагає перебудови деяких громадських систем та інститутів, в тому числі дуже важливої для соціуму системи освіти.

В рамках перебудови та розвитку інституту освіти особливого значення набуває визначення факторів, які впливають на успішність та ефективність навчання в освітніх закладах.

Стикаючись із проблемами шкільного життя, учні свідомо чи несвідомо пристосовуються до оточуючого її фізичного й соціального середовища, яке задовольняє їм або породжує в них особливі психічні стани. Які у цілому покликані забезпечити людині достатню підготовку до дій у новій та кризовій ситуації, та є необхідною передумовою для розвитку особистості.

1. Сутнісна характеристика понять «успіх», «успішність» та «успішність навчання»

Мінливе сьогодення змушує вивчати проблему успіху та успішності навчання багатьма вченими психологіями.

У нашому розумінні в психолого-педагогічному аспекті «успіх» трактується як якість, властива суб'єкту, який зміг досягти найкращих результатів у процесі навчання.

«Успіх» розуміється як результат ситуації, а «ситуація успіху», як поєднання умов, які його забезпечують. Під «ситуацією успіху» в навчальній діяльності розуміється «цілеспрямоване поєднання психолого-педагогічних прийомів, які сприяють усвідомленому включенню кожного учня в активну навчальну діяльність в залежності від індивідуальних можливостей, забезпечують позитивний емоційний настрій учнів на виконання навчального завдання і сприяють адекватному сприйняттю результатів своєї діяльності¹.

Відтак в психолого-педагогічній літературі «ситуація успіху» розглядається як фактор розвитку відносин співробітництва вчителя з учнями, розкриваються умови здійснення ситуації успіху в навчальній діяльності та прийоми поетапного її створення. Як функції «ситуації успіху» аналізуються: пошукова діяльність учнів; підкріплення зусиль особистості, що стимулюється діями

---

¹ Особистісна зрілість як проблема сучасної психології. Том 1: колективна монографія / кол. авт. ; наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 220 с.

авторитетної особи; самовизначення і саморозвиток, а також задоволення людиною самою діяльністю².

У науковій літературі виділяють такі види успіху, як передбачуваний, констатуючий, узагальнюючий, а також визначено особливості сприйняття успіху дітьми різного віку. Так, наприклад, в основі очікування успіху у молодших школярів лежить прагнення заслужити схвалення дорослих (вчителя, батьків), у підлітка – прагнення отримати схвалення значущих однолітків, у старших школярів переважає прагнення утвердити своє «Я»³.

Встановлено, що в 3-5 років у дошкільнят спостерігаються «неспецифічні» реагування на оцінку дорослих, а в 6–7 років – «специфічні» реагування, що характеризується тим, що переживання успіху сприяє підвищенню самооцінки особистості, а неуспіху – її зниження.

Розрізняють такі «форми успіху» учнів:

- успіх – визнання результату;
- успіх – визнання «значущими» людьми;
- успіх – подолання труднощів;
- успіх – досягнення цілі⁴.

Поняття успіху тісно пов'язане з поняттям «мотивація досягнення успіху». Так, приблизно до середини ХХ ст. в зарубіжній психології в розумінні мотивації досягнення панувала психоаналітична концепція. В цій концепції прагнення людини до успіху розглядалося як результат невротичного конфлікту дитини з батьком певної статі, що сформувався в ранньому дитинстві. Наслідком цього конфлікту було бажання дитини перевершити одного із батьків (сином-матері, дочкою-батька), який виступав як конкурент. Однак згодом було зроблено новий вклад в розуміння психологічної природи мотивації досягнення. На основі досліджень, психологи розкрили суть двох протилежних тенденцій в мотивації поведінки людини – прагнення до досягнення успіху і прагнення уникнення невдач. Вони також виявили вплив факторів сімейного виховання, які сприяють формуванню у дитини певної стратегії поведінки. Зокрема, розвитку мотивації досягнення успіху сприяють довірчі відносини в родині, теплота і м'якість у спілкуванні з дітьми, ненав'язлива допомога їм і підтримка з боку батьків. Формуванню ж мотивації уникнення

---

² Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ. Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

³ Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ, Просвіта, 2001. 416 с.

⁴ Дуткевич Т. В., Яцок В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навч. посібник. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 45–47.

невдач в діяльності сприяє жорсткий нагляд, грубість батьків, директивна опіка дітей, байдужість до душевних переживань дитини⁵.

На успішну діяльність також впливає стан людини, який вона відчуває, коли добивається успіху. Так, наприклад, психологиня Тетяна Титаренко виявила ознаки суб'єктивного стану внутрішньої вмотивованості, який відчуває людина від діяльності, яка приносить їй задоволення. Цей стан вона назвала «відчуттям потоку». Йому властиві такі особливості:

- відчуття повної (розумової й фізичної) включеності в свою діяльність, в те, що в даний момент робиш;
- повна концентрація уваги, думок і почуттів на справі, яка виключає зі свідомості сторонні думки і почуття;
- відчуття того, що чітко знаєш, що слід робити в той чи інший момент роботи, чітке усвідомлення її цілей і завдань, повне підпорядкування вимогам, які йдуть від самої діяльності;
- чітке усвідомлення того, наскільки добре, наскільки успішно робиш свою справу, ясний і певний зворотний зв'язок в діяльності;
- відсутність занепокоєння, тривоги перед можливими помилками, неуспіхом;
- відчуття того, що суб'єктивний час як би стискається, зупиняється, тоді як об'єктивний час, навпаки, йде дуже швидко, «летить»;
- втрата звичайного почуття чіткого усвідомлення себе і свого оточення, як би «розчинення» в своїй справі⁶.

Також було сформульовано умови виникнення «відчуття потоку». Цей стан виникає тоді, коли в діяльності людини збалансовані «можу» і «треба», «коли приведено в гармонію те, що повинно бути зроблено, і те, що людина може зробити». Навчальні завдання повинні бути такого ступеня складності, щоб вони відповідали можливостям учня. В іншому випадку виникає або стан нудьги, коли завдання надмірно легкі для учнів, або ж стан тривожності, коли складність завдань перевищує рівень розвитку здібностей школярів.

Успіх також тісно пов'язаний з діяльністю, він ніби є її результатом. Для людини особливо важливий успіх є у провідній діяльності, так як саме вона, згідно Л. С. Виготському, «веде за собою» психічний розвиток особистості. Для молодшого школяра

---

⁵ Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: колективна монографія /За ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ. Видавничий дім «Слово», 2016. 472 с.

⁶ Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ. Либідь, 2003. 376 с.

провідною є навчальна діяльність, тому спроможність в ній так необхідна дитині молодшого шкільного віку. Ось чому успіх у навчальній діяльності ми розглядаємо як спроможність молодшого школяра у провідній (навчальній) діяльності.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури, різних наукових теорій, підходів і концепцій було виявлено, що вчені розглядають поняття «успішність навчання» в двох основних напрямках.

Вважаєм за необхідне виокремити перший напрямок, який визначається як психологічний або психолого-педагогічний, у якому поняття «успіх» та «успішність» визначаються як особливий емоційний стан учителя та учня, у якому виражено їх особистісне ставлення до навчального процесу або його результатів.

Акцентуємо, що в другому напрямку успішність навчання розглядається в аспекті проблеми результативності навчання, що складається із різних ознак, за допомогою яких можна визначити ступінь досягнення вчителем та учнем поставлених в процесі навчання цілей.

Нам імпонує думка, що дослідження та наукові розробки, які присвячені проблемі успіху і успішності свідчать про те, що сама ситуація успіху, успішність учня і вчителя можуть мати різні взаємозалежності.

Успіх та успішність є нетотожними поняттями, незважаючи на їх лексичну близькість. Ми завжди співвідносимо успіх з конкретною ситуацією, і при цьому він характеризує більшою мірою зовнішнє визнання досягнень людини. В той же час, успішність є показником стабільності позитивних результатів людини протягом тривалого періоду і визначає, в першу чергу, самооцінку людини в діяльності. Людина може відчувати себе успішною, але при цьому не може пізнати успіх як зовнішнє визнання її досягнень. І, навпаки, при прояві успіху як оцінки результатів людини з боку оточуючих, вона може відчувати себе не успішною. Концепція і технологія створення «ситуацій успіху» в процесі навчання передбачає збіг понять «успіх» і «успішність» учня. Успіх розглядається не тільки як емоційний стан, а як змодельована учителем ситуація, в якій за підсумками своїх дій учень відчуває себе успішним.

На основі аналізу наукових джерел було виявлено, що поняття «успішність навчання» вчені розглядають як якісну характеристику його результативності, однак його змістовне наповнення різне, в залежності від наукових підходів до визначення сутності та результатів навчання. В цілому результати навчання вчені

характеризують як ступінь засвоєння дітьми предметних знань, які виражається в успішності, як позиція учня в навчальній діяльності – активна позиція, здатність до самостійної діяльності (позитивний результат навчання) і пасивна позиція як негативний результат навчання.

Також під успішністю навчання можна розуміти:

– успішність учня (академічний успіх), що характеризує ступінь оволодіння змістом навчального предмета: про успішність можна говорити тільки при отриманні дитиною позитивних оцінок за освоєння предметного змісту;

– задоволеність дитини від процесу і результатів навчальної діяльності: позитивний емоційний стан, пережитий дитиною в ході і за підсумками навчальної діяльності;

– максимально можливий в конкретних умовах результат дитини за підсумками конкретної організаційної форми навчальної діяльності, адекватний витратам на його досягнення;

– позитивний результат педагогічної діяльності на конкретному етапі навчання або в конкретній організаційній формі, що характеризується ступенем виконання конкретних педагогічних завдань в процесі навчання: про успішність навчання можна говорити в тому випадку, коли всі педагогічні завдання на конкретному уроці й етапі навчання реалізовані. У цьому контексті до успішності відносять будь-які результати позитивного характеру.

Саме поняття «успішність навчання» досить ємне і створює певні труднощі в тлумаченні. У визначенні цього поняття підкреслюється: «Успішність багато в чому визначається вмінням вибрати правильну позицію і тактику в критичних ситуаціях. Успішним прийнято називати того, хто «не ховає голову в пісок», а готовий мужньо і стійко зустрічати будь-які неприємності, проявляти волю і наполегливість в їх вирішенні»⁷.

У навчальній діяльності успішним буде той школяр, який зумів подолати свій страх, труднощі, розгубленість, неорганізованість. І навпаки, нещасний, тривожний, замучений нормативними вимогами та очікуваннями оточуючих відмінник не може бути віднесений до успішних, оскільки навчання не приносить йому радості, задоволення.

---

⁷ Титаренко Т. М. Способи оптимізації практик побудови життєвого шляху. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: збірник статей. Київ. Міленіум, 2015. Вип. 35 (38). С. 137–146.

Отже, успішність навчання слід розглядати як якісну оцінку результатів діяльності, яка складається з об'єктивної результативності та суб'єктивного ставлення до цих результатів самого учня.

Однак узагальнені за підсумками аналізу наукових джерел визначення успішності навчання не дають вичерпного уявлення про її структуру та змістовне наповнення. Виникає кілька закономірних питань: наскільки різні показники успішності, висунуті вченими (успішність, задоволеність, оптимальність), можуть поєднуватися в конкретному результаті навчальної діяльності школяра; наскільки пов'язані успішність як показник результатів навчальної діяльності учня і результати педагогічної діяльності вчителя; наскільки успішність може характеризувати виховні і розвиваючі результати, що досягаються в процесі навчання.

Поняття «успіх», «успішність» та «успішність навчання» можуть мати різні інтерпретації залежно від контексту, в якому вони використовуються. Однак, загальною сутністю для цих понять є досягнення позитивних результатів, досягнення мети або задоволення певних стандартів.

1. Успіх: Успіх – це досягнення поставленої мети, задоволення власних амбіцій або досягнення позитивних результатів у певній сфері життя. Успіх може оцінюватися в різних аспектах, таких як професійна кар'єра, фінансовий стан, особисте задоволення, визнання тощо. Успіх є індивідуальним поняттям, оскільки кожна людина має власні цілі та стандарти для визначення свого успіху.

2. Успішність: Успішність – це стан або характеристика особистості, яка відображає досягнення високих результатів у певній діяльності або сфері життя. Успішність може включати елементи, такі як високий рівень компетентності, продуктивності, ефективності та досягнення позитивних результатів у певних вимірюваних показниках. Успішність може бути оцінена в різних сферах, включаючи професійне життя, освіту, спорт, мистецтво та інші.

3. Успішність навчання: Успішність навчання – це досягнення хороших або високих результатів у процесі навчання. Вона відображає здатність учня досягати мети навчання, засвоювати знання, розвивати навички та досягати високих оцінок або показників успішності в навчальному процесі. Успішність навчання може оцінюватися за такими показниками, як академічні досягнення, оцінки, знання, креативність та вміння застосовувати отримані знання у практичній діяльності.

Зазначені терміни є досить широкими і можуть мати різні значення в різних контекстах. Важливо враховувати, що оцінка

успіху та успішності може бути суб'єктивною і відрізнятися для різних людей, оскільки кожна особистість має свої власні цілі, цінності та стандарти.

Також важливе питання про масштаб успішності: це все ж характеристика індивідуальних або масових результатів навчання. Відповіді на ці питання багато в чому визначаються необхідністю дослідження проблеми вибору змісту способів і засобів досягнення позитивних результатів освітнього процесу.

2. Фактори, які впливають на успішність навчання

Існує багато робіт, присвячених дослідженню впливу психологічних і психофізіологічних особливостей учнів на успішність їх навчання. У зв'язку з цим вивчалися риси темпераменту, характеру й особистості (включаючи самоорганізацію, самооцінку, загальну і специфічну мотивацію); загальні і спеціальні здібності (включаючи загальний інтелект і його різновиди), креативність, дослідницька поведінка (допитливість), тип імпліцитної теорії інтелекту (за К. Двек), самоефективність в навчанні (за А. Бандурою) і багато іншого. На основі аналізу цих теоретичних джерел, нами була виділена певна сукупність індивідуальних показників, які впливають на успішність навчання:

Конституція (статура). Дані про вплив конституції на навчальну діяльність та її успішність нечисленні. Так, зокрема, деякі автори вказують на те, що учні, в яких переважає тип конституції «пікнік», швидше витрачають сили, і тому їх опитувати на уроках потрібно в числі перших, і слід задавати їм спочатку важчі завдання, а більш прості – пізніше. В порівнянні з іншими типами конституції, цим учням потрібно постійно проводити повторення пройденого матеріалу, внаслідок гірших характеристик довготривалої пам'яті. «Астенікам» можна давати завдання в порядку зростання їх складності, а на уроках краще опитувати в числі останніх, їм значно рідше потрібно проводити повторення матеріалу⁸.

Нейродинаміка. За І. П. Павловим, особливості нейродинаміки людини виступають в якості фізіологічної основи темпераменту. Властивості нервової системи і темпераменту мають генотипну природу і практично не змінюються впродовж життя. Проте людина з будь-яким типом темпераменту здатна до певних соціальних досягнень, в тому числі і в навчальній діяльності, але досягаються

---

⁸ Алексеевко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики. Науково-методичний посібник. Київ. 2007. 152 с.

вони різними шляхами. Очевидно, що для людей з різним типом темпераменту одні умови є більш сприятливими для успішного навчання, а інші – несприятливими. Навчальні програми в сучасній школі є більш сприятливими для школярів із сильною і рухомою нервовою системою. Тому серед таких осіб більше тих, хто добре вчиться, ніж серед людей із слабкою та інертною нервовою системою⁹.

У останніх мають вироблятися компенсаторні прийоми, щоб пристосуватися до вимог діяльності, які не відповідають їх темпераменту.

Виділяють наступні труднощі учнів зі слабкою нервовою системою:

а) тривала, напружена робота; відповідальна, яка вимагає нервово-психічного або емоційного напруження (наприклад, самостійна, контрольна або екзаменаційна робота), часто в умовах дефіциту часу;

б) робота в умовах динамічно мінливої вербально-інтерактивної взаємодії (наприклад, якщо вчитель задає несподіване запитання і вимагає на нього усної відповіді, при тому, що ситуація письмової відповіді для учня є менш стресогенною та є набагато сприятливішою);

в) робота з виправлення наслідків негативно оціненої вчителем невдалої відповіді;

г) робота в ситуації, яка вимагає постійного відволікання від основної діяльності (наприклад, необхідність реагування на репліки вчителя, на питання інших учнів і ін.);

д) робота в ситуації, яка вимагає розподілу уваги або її переключення при одночасному здійсненні кількох видів діяльності;

е) робота в галасливій, неспокійній нервовій обстановці;

ж) необхідність працювати із запальним, нестриманим вчителем і т. п.

Труднощі учнів з інертною нервовою системою виникають в наступних ситуаціях:

а) у разі пропозиції вирішення різноманітних одночасно за змістом і способам навчальних завдань;

б) при викладі вчителем навчального матеріалу в досить швидкому темпі;

в) при досить суворому обмеженні часу виконання роботи;

---

⁹ Андрущенко В., Яценко Т. Філософсько-психологічні проблеми методології пізнання психіки. Психологія і суспільство. Тернопіль, 2012. С. 63-77.

г) у разі частого відволікання учня від виконання основного завдання на додаткові або інші види робіт, на взаємодію з вчителем або іншими учнями;

д) за умови необхідності оцінки продуктивності засвоєння пред'явленого навчального матеріалу на початкових етапах процесу його осягнення або заучування;

е) при необхідності видати швидко відповідь на несподіване запитання вчителя і т. п.¹⁰.

Учні, в яких переважає слабкий тип нервової системи, можуть успішно діяти в ситуаціях, що вимагають стійкості до монотонної роботи, при необхідності можуть також діяти за схемою або шаблоном. Також вони здатні добре організувати самостійну роботу, ретельно спланувати її та контролювати результати, досягаючи максимальної безпомилковості. При виконанні такої діяльності учні, як правило, здійснюють всі дії в суворій послідовності, не переходячи з однієї справи на іншу. За допомогою ретельного підготовчого етапу, тобто етапу підготовки до виконання такої роботи, вони здатні самостійно встановлювати більш глибокі зв'язки і відносини між навчальними фактами в досліджуваному матеріалі, часто виходячи при цьому за межі обсягу й змісту навчальної програми. При цьому учні охоче використовують графіки, схеми, таблиці та наочні посібники.

«Інертні» учні мають свої переваги: здатність працювати тривалий час, при цьому не реагуючи на зовнішні подразники, перешкоди, вони глибоко занурюються у виконувану діяльність; наявність високого ступеня відповідальності та самостійності при виконанні завдань; відрізняються більш розвиненою довготривалою пам'яттю. Подібність між двома типами нервової системи проявляється у їх здатності до тривалої монотонної роботи, схильності до ретельного планування та контролю своєї діяльності. Учні з сильною нервовою системою мають переваги над слабкою, оскільки здатні до мобілізації та ретельної підготовки до здачі іспиту чи заліку, в той же час як «слабкі» не справляються з навантаженням і часто мають наростаючу навчальну неуспішність¹¹.

Твердження про вплив здібностей на успішність навчання школярів є багатозначним, це залежить від того, яке місце здібності

---

¹⁰ Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання. *Соціальна психологія*, 2004. № 4. С. 113–122.

¹¹ Особистісна зрілість як проблема сучасної психології. Том 1: колективна монографія / кол. авт. ; наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 220 с.

займають в структурі особистості конкретного учня, в системі життєвих цінностей, і від того, як вони впливають на розвиток інших особистісних якостей. В структурі здібностей можемо виділити такі складові як загальний та соціальний інтелект, спеціальні здібності та креативність.

Наявність позитивного зв'язку між успішністю навчання та здібностями виявляється тільки щодо впливу спеціальних здібностей. До спеціальних здібностей ми можемо віднести сенсорні (фонематичний слух для лінгвіста, звуко висотний для музиканта і т. п.); моторні (пластика та тонка координація рухів для спортсменів, танцівників, артистів цирку і т. д.) і професійні здібності (технічне мислення, просторове мислення, математичне і т. п.). Низький рівень розвитку професійно важливих спеціальних здібностей позначитись негативно на успішності навчання юнака у вузі відповідного профілю. І навпаки, успішне навчання в вузі майже визначається і за часом збігається з процесом формування та розвитку спеціальних професійних здібностей¹².

Останнім часом в психології як самостійний психологічний феномен виділяється соціальний інтелект. Під соціальним інтелектом розуміється комплекс здібностей, які лежать в основі комунікативної компетентності (компетентності в спілкуванні), що забезпечує успішне вирішення завдань по адекватному сприйняттю людини людиною, встановлення і підтримання контактів з іншими людьми, впливу на них, забезпечення спільної діяльності, заняття гідного становища в колективі і суспільстві. Високий рівень соціального інтелекту необхідний для оволодіння професіями типу «Людина – Людина» (за класифікацією Є. А. Климова). У той же час існують дані про те, що високий рівень соціального інтелекту може являти собою компенсацію наявного низького рівня розвитку загального інтелекту і креативності¹³.

Креативність, як й інтелект, відноситься до числа загальних здібностей. Однак якщо інтелект являє собою здатність засвоювати вже існуючі знання та вміння, а також успішно застосовувати їх для вирішення завдань, то креативність забезпечує створення людиною чого-небудь нового (перш за все, нового для себе, яке часто є новим і для інших). При цьому більшість психологів схильні розглядати креативність як відносно незалежну від інтелекту сутність, що

---

¹² Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. Київ. Ніка-Центр, 2006. С. 280.

¹³ Поліщук С. А. Методичний довідник з психодіагностики: Навчально-методичний посібник. Суми: Університетська книга, 2009. 440 с.

вимірюється за допомогою принципово відмінних від тестів інтелекту завдань.

В науковій літературі поширена так звана «порогова теорія», згідно з якою для успішної діяльності в учнів має бути високий рівень креативності та коефіцієнт інтелекту не нижче 120 балів. Якщо ж наявні більш низькі значення, то це може призводити до того, що людина буде не задоволена самостійно виконаною діяльністю. В той же час, більш високий рівень інтелекту може не дуже сильно збільшити можливості та бажання людини до діяльності. Гранично високий рівень інтелекту може негативно впливати на успішність діяльності, причиною цього є відмова від використання інтуїції. На основі експериментальних досліджень зв'язку креативності з успішністю навчання у навчальних закладах було виявлено про те, що креативність сприяє успішності навчання, не будучи, разом з тим, обов'язковою її умовою.

Багато авторів вважають високу самооцінку і пов'язані з нею впевненість у своїх силах, і викликаний цим високий рівень домагань, важливими позитивними чинниками успішного навчання учнів. Невпевнений в своїх силах учень часто навіть не береться за вирішення важких завдань, заздалегідь визнає свою поразку. Але, як зазначає К. Двек, для того, щоб висока самооцінка була адекватною і спонукала до подальшого руху вперед, слід хвалити учня перш за все не за об'єктивно хороший результат, а за рівень зусиль, які йому довелося докласти при подоланні перешкод на шляху до мети. Акцент на цінності зусиль, а не конкретний результат призводить до формування у школяра установки на оволодіння майстерністю. Похвала за легкий успіх призводить часто до формування самовпевненості, страху невдачі й уникнення труднощів, до звички братися тільки за легку роботу¹⁴.

Безумовно, одним з основних факторів, що впливає на успішність навчання, є мотивація. Не можливо налагодити ефективну педагогічну взаємодію з учнями без урахування особливостей їх мотивації. Навчальна мотивація визначається цілою низкою специфічних факторів: по-перше, вона визначається самою освітньою системою й освітньою установою, де здійснюється навчальна діяльність; по-друге, організацією освітнього процесу; по-третє, суб'єктними особливостями того, хто навчається (вік, стать, інтелектуальний розвиток, здібності, рівень домагань, самооцінка,

---

¹⁴ Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: колективна монографія /За ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ. Видавничий дім «Слово», 2016. 472 с.

його взаємодія з іншими учнями і т. д.); по-четверте, індивідуальними особливостями педагога і, перш за все, його ставленням до учнів, до справи; по-п'яте, специфікою навчального предмета¹⁵.

Навчальна мотивація є системною, характеризується спрямованістю, стійкістю й динамічністю. «... Мотивація навчання складається з ряду спонукань, які постійно змінюються і вступають в нові відносини один з одним (потреби і сенс вчення для школяра, його мотиви, цілі, емоції, інтереси). Тому становлення мотивації є не просте зростання позитивного або посилювання негативного відношення до навчання, а є ускладнення структури мотиваційної сфери та спонукання, які входять до неї, а також поява нових, більш зрілих, іноді суперечливих відносин між ними»¹⁶.

Для аналізу мотиваційної сфери навчання школярів важлива характеристика їхнього ставлення до нього. Так, А. К. Маркова, визначаючи три типи відношення – негативне, нейтральне і позитивне, приводить чітку диференціацію останнього на основі включеності учня в навчальний процес. Це дуже важливо для управління навчальною діяльністю школяра. Автор поділяє позитивне ставлення до навчання на:

а) позитивне, неявне, активне, що означає готовність школяра включитися в науку;

б) позитивне, активне, пізнавальне;

в) позитивне, активне, особистісно-упереджене, що означає включеність школяра як суб'єкта спілкування, як особистості і члена суспільства¹⁷.

На основі досліджень навчальної мотивація, був виявлений зв'язок між рівнем розумового розвитку учнів та формування їх мотиваційної сфери. Так, М. В. Матюхіна зазначає, що в процесі психічного розвитку школярів розвивається і мотивація. Це дає підстави стверджувати, що «високий вихідний рівень розумового розвитку виступає, з одного боку, найважливішою умовою реалізації початкового рівня мотивації дитини, з іншого, – умовою формування позитивної мотивації в процесі навчальної діяльності».

---

¹⁵ Грабовська С., Левкова О. Споживацька мотивація. *Психологічний ракурс* / Вісн. Львівського у-ту. Сер.: філософські науки. Вип. 5. Львів: Видво. Львів. у-ту. 2003. С. 416–425.

¹⁶ Штепа О. С. Пропріум зрілої особистості. *Практична психологія та соціальна робота*, 2004. № 2. С. 26–35.

¹⁷ Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. проф. М. В. Савчина, доц. І. М. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.

При цьому існує пряма залежність між високим рівнем розумового розвитку та становленням позитивних мотиваційних тенденцій, і навпаки. У той же час, виявлено залежність між мотивацією, яка представляє собою передумову навчальної діяльності, і успішністю навчання дітей з високим та середнім рівнем мотивації. Тому основними завданнями педагога є сформулювати у дітей мотив досягнення, створювати на уроках ситуацію успіху, яка пов'язана з мотиваційною сферою та визначається індивідуальними особливостями дитини.

Також на основі досліджень було доведено, що «сильні» і «слабкі» учні відрізняються не через рівень інтелекту, а через прояви у них мотивації до навчальної діяльності. У «сильних» школярів наявна внутрішня мотивація до навчання, вони хочуть освоїти майбутню професію на високому рівні, здобути повноцінні професійні знання та практичні вміння. У «слабких» ж учнів присутня зовнішня мотивація, для них важливо отримання винагороди за навчання і схвалення з боку оточуючих, а сам процес навчання й отримання знань їм не цікавий¹⁸.

Виділяють два джерела активності особистості – зовнішній і внутрішній. Внутрішні джерела активності – пізнавальні та соціальні потреби, інтереси, установки, стереотипи, ідеали, які впливають на процес становлення, самовдосконалення, самоствердження особистості та самореалізацію в різних сферах життєдіяльності. Рушійною силою активності тут буде невідповідність між реальним «Я» та ідеальним «Я» особистості.

До зовнішніх джерел можна віднести умови життєдіяльності школяра, які включають вимоги, можливості та очікування. Значення вимог полягає в тому, що учень повинен дотримуватися прийнятих соціальних норм поведінки, діяльності й спілкування. Під очікуваннями розуміється те, як в суспільстві відносяться до навчання як до норми поведінки, яка приймається людиною і, за допомогою якої вона долає труднощі, пов'язані із здійсненням навчальної діяльності. Можливості – це зовнішні умови, які потрібні для успішного здійснення навчальної діяльності. Рушійною силою активності особистості є невідповідність реального рівня розвитку людини відповідно до суспільних вимог¹⁹.

---

¹⁸ Психологія: в схемах, таблицях, коментарях: кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей. Крюкова О.В., Лефтеров В.О., Rogozina М.Ю.; Донецький національний університет, кафедра психології. Донецьк; ДонНУ, 2009. 198 с.

¹⁹ Дуткевич Т. В., Яцюк В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навч. посібник. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 45-47.

На основі внутрішніх та зовнішніх джерел активності виділяють наступні групи мотивів:

- соціальні (прийняття й усвідомлення соціальної значущості навчання, потреби в розвитку світогляду і світорозуміння й ін.);
- пізнавальні (прагнення до навчання, до отримання нових знань, задоволеність від навчальної діяльності та ін.);
- особистісні (почуття самоповаги і честолюбства, прагнення до авторитетної позиції в групі, персоналізації й ін.).

За двома першими видами мотивів, навчальна діяльність спрямована на процес. А якщо ж в учня домінують особисті мотиви, то мотивація спрямована на результат та реакцію оточуючих, оцінку вчителя. На успішність навчання учня впливає також орієнтація на процес і на результат. У даній класифікації соціальна і пізнавальна мотивації сприяють ефективній професійній підготовці студентів. За допомогою пізнавальної і соціальної мотивації у студентів будуть формуватися більш глибокі знання, вміння і навички.

Важливий вплив на успішність навчання робить воля, яка допомагає людині діяти в напрямку свідомо поставленої мети. На думку вчених, в основі вольової поведінки знаходиться складний психологічний механізм. В структурі волі виділяють такий компонент як опосередкованість поведінки внутрішнім інтелектуальним планом, за допомогою якого людина може свідомо контролювати свою діяльність, в той ж час, провідним мотивом діяльності стає свідомо поставлена мета.

Важливою проблемою для вчителів є побудова такого навчального процесу, у якому учні якомога рідше використовували вольові якості, тобто, щоб їм не доводилося долати себе, силою змушувати себе виконувати завдання на уроках та вдома. Не можливо, мабуть, усунути повністю використання у школяра вольових якостей у навчанні, але й звальовати всі проблеми та помилки в організації освітнього процесу на ліві і безвольність теж неприпустимо. Мотиви школярів до навчання повинні бути всередині самої навчальної діяльності або якомога ближче до її процесу. Для досягнення цього потрібно зробити процес навчання максимально цікавим для учнів, який би приносив їм задоволення; допомогти їм сформуванню таких мотивів й установок, які дозволять в подальшому відчувати задоволення від подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод в навчальній діяльності.

На успішність навчання учнів також впливає емоційна напруга, яку можна позначити як емоційний стрес, тобто сукупність фізичних, хімічних та психологічних реакцій людини на зовнішні подразники

або стресори. До фізичних факторів можна віднести надто високу або надто низьку температуру в класі, недостатню освітленість, сильні запахи, підвищений рівень шуму та ін. Існує безліч класифікацій факторів, що впливають на виникнення емоційного стресу особистості в школі, які можна об'єднати в кілька груп:

- процес навчання: напружена розумова робота; кількісне та якісне перевантаження; незрозумілі зміни; незадовільні умови в приміщеннях, де проводяться заняття; своєрідне «відторгнення» вчителя; критичні зауваження вчителя; дефіцит часу;

- структура і клімат: слабка комунікація; недолік співучасті; неправильно визначена ієрархія; помилкове позиціонування; завищена самооцінка;

- внутрішні чинники: сім'я; економіка; неформальні групи за інтересами; обставини життя; злочинність; зростання цін; відсутність друзів;

- роль в навчальному процесі: рольовий конфлікт; рольова неясність; недолік підтримки в навчальній групі; невідповідність статусу;

- проблеми відносин з вчителями, адміністрацією школи, з однокласниками, з учнями в інших класах;

- особисті стреси: потреби; надії і досягнення; визнання / невизнання громадських досягнень; емоційна нестійкість; надмірне почуття відповідальності; неясність²⁰.

На ступінь емоційної напруги також впливає рівень мотивації досягнення, тобто для учнів, які надають важливого значення досягнення успіху, екзаменаційні умови є емоційно більш важкими та значимими, успішність здачі іспиту залежить від здатності школяра бути стійким по відношенню до екзаменаційного стресу, здатності в меншій мірі дезорганізуватись в напруженій обстановці. Емоційне напруження відзначається в осіб, які мають виражені ознаки тривожності, що служить показником індивідуальної чутливості до стресових впливів.

Тривожність відображає особливості індивідуальної сфери людини і визначається як властивість темпераменту, яка обумовлена слабкістю та невірноваженістю нервових процесів. Вона є проявом психологічного неблагополуччя і виражається в підвищеній схильності відчувати тривогу при реальній чи уявній небезпеці. Поведінкова тривожність проявляється в загальній дезорганізації діяльності, порушуючи її спрямованість і продуктивність. При

---

²⁰ Савчин М. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ. 2006. 360 с.

навчанні у школі висока тривожність проявляється в зниженні показників успішності. Високий рівень особистісної тривожності сприяє зниженню ефективності сприйняття, пам'яті та інтелектуальної діяльності в цілому²¹.

Сила прояву емоційних реакцій залежить від того, як учень може контролювати свою емоційну сферу та поведінку. Об'єктом самоконтролю в цьому випадку є вчинки людини, її психічна сфера. Самоконтроль у навчальній діяльності впливає на такі пізнавальні процеси як увага, пам'ять, мислення та інші. Недостатність самоконтролю проявляється в таких рисах характеру, як недбалість, панікерство, необачність, імпульсивність²².

Наявність високого рівня самоконтролю свідчить про схильність до самоаналізу, здатність виконувати дії в напружених ситуаціях. Також самоконтроль пов'язаний з відчуттям людиною своєї сили, гідності, відповідальності за те, що відбувається, з її самоповагою, із соціальною зрілістю та самостійністю особистості.

Реалізація самоконтролю починає здійснюватися в підлітково-юнацькому віці, а в подальшому по мірі зміцнення нервової системи, в тому числі в період студентства, в учнів збільшується схильність до самоаналізу, відбувається поступове віддалення від батьків, їх впливу. Рівень самоконтролю в цьому випадку починає визначатися вродженими, генетичними особливостями людини²³.

Коротка характеристика вищеназваних понять дуже необхідна для розуміння ролі мотивів, емоційно-вольової, а також інтелектуальної сфери в успішному навчанні учнів та студентів, які розглядають освіту та навчання як важливі фактори розвитку професійної компетентності. А якщо врахувати, що успішність освітньої діяльності у ЗВО багато в чому визначається інтелектуальним потенціалом учнів: рівнем розвитку і структурою розумових здібностей – інтелекту, то стає зрозуміло, що інтелект розглядається як здатність, що лежить в основі навченості, хоча і не завжди є істотним чинником, який детермінує успішність навчання.

На успішність навчання учнів у навчальному закладі впливають і багато інших чинників: матеріальне становище; стан здоров'я; вік; сімейний стан; володіння навичками самоорганізації, планування і контролю своєї діяльності; мотиви школи; форма навчання; рівень

---

²¹ Особистість у загально-психологічній теорії діяльності О. Леонтьєва. *Психолог.* № 8, 2003 р. С. 10–31.

²² Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая. Київ. Рута, 2001. 320 с.

²³ Варій М.Й. Психологія особистості: Навч. пос. Київ. Центр учбової літератури. 2008. 592 с.

кваліфікації вчителів; сильні і слабкі позиції наукової школи; престижність школи; наявність підручників і навчальних посібників; індивідуально-психологічні особливості учнів і багато іншого.

3. Вікові особливості розвитку психологічних параметрів старшокласників

Старший шкільний вік починається приблизно з 15–16 років. Перехід через цю вікову межу означає закінчення підліткового періоду й початок періоду юнацтва. Дуже часто цей вік ще називають юністю або ранньою юністю. При цьому більшість дослідників вказують на особливу значущість даного вікового періоду для становлення особистості. Прийнято вважати, що старший підлітковий вік і юність – це період стабілізації, вчорашня дитина стає дорослою, для чого їй необхідно вирішити безліч проблем і визначитися зі своїм «Я», знайти своє місце в світі. Необхідність самовизначення, як професійного, так і особистісного стає особливою та відмітною рисою цього віку.

Важливою характеристикою старшого шкільного віку є спрямованість у майбутнє, яка стосується різних сторін психічного життя. У цей період старшокласник стоїть на порозі соціальної зрілості, у нього починають з'являтися конкретні життєві плани, відповідні їм мотиви та цілі. Старшокласники вже більш розуміють вимоги суспільства до себе як до особистості, для них важливішою стає думка дорослих, в тому числі вчителів, але в той же час ростуть і вимоги до особистості, професійних знань та вмінь учителя²⁴.

В учнів старших класів в поведінковому аспекті починає переважати цілеспрямованість, організованість, свідомість, також важливу роль починають відігравати вироблені або засвоєні критерії, норми і свого роду життєві принципи. Починає формуватися світогляд та стійка система цінностей, що пов'язано з виникненням більш глибоких зв'язків із зовнішнім середовищем та вибором майбутньої професійної діяльності. В учнів народжується інтерес до свого внутрішнього світу, інших людей, з'являється вміння ставити себе на місце іншої людини і співпереживати їй.

Старший шкільний вік майже не відрізняється від періоду дорослості, з точки зору протікання окремих психологічних процесів. Невелика різниця є лише в емоційному житті та в поведінці, яка є більш імпульсивною, менш підпорядкованою іншим мотивам і

---

²⁴ Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ, Просвіта, 2001. 416 с.

слабкіше регульована свідомо. Однак вони можуть бути вже здатні до глибоких «дорослих» переживань, до серйозних і стійких почуттів.

Мислення старшого школяра набуває особистісний, емоційний характер. Як пише Савчин М. В. інтелектуальна діяльність тут набуває особливого афективного забарвлення, пов'язана з самовизначенням старшого школяра і його прагненням до вироблення свого світогляду. Саме це афективне прагнення створює своєрідність мислення в старшому шкільному віці²⁵.

Період юності займає велике місце в житті людини, тому що саме в цей час вона розширює горизонти пізнання реального світу, пізнає інших людей і, в першу чергу, пізнає та випробує себе, на основі цього виробляє до всього своє ставлення, бачення, шукає своє призначення та місце в суспільстві, визначає життєві цілі. Звідси й витікає інтерес юнаків до найзагальніших, універсальних законів природи і людського буття, бажання досягнути теоретичні та методологічні основи наукових дисциплін, інтерес до пізнання людських можливостей і внутрішнього світу людини, схильність до самоаналізу і самооцінки.

У старшому шкільному віці навчальна мотивація стає складовою частиною тимчасової перспективи особистості, яка в цей час починає активно формуватися. Під тимчасовою перспективою розуміється особистісний конструкт, який відображає сукупність уявлень індивіда про майбутнє життя, що активізує і регулює його діяльність, має багатовимірну структуру, що включає когнітивний зміст, емоційний фон і формально-динамічні параметри – протяжність, щільність.

Формуючись під впливом різних соціально-психологічних факторів, тимчасова перспектива в ранньому юнацькому віці починає виступати як показник особистісної зрілості і тим самим набуває великого значення в житті молодого людини в основних сферах її діяльності. У старшому шкільному віці провідною діяльністю є навчальна діяльність, тому сформованість тимчасової перспективи повинна позначатися на особливостях її протікання, зокрема, на успішності навчальної діяльності старшокласників. Механізм цього впливу, відповідно до когнітивно-мотиваційної концепції тимчасової перспективи Ж. Нюттена, має мотиваційний характер. Це означає, що сформованість тимчасової перспективи старшокласника проявляється у високій навчальній мотивації, яка, в

---

²⁵ Савчин М. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ. 2006. 360 с.

свою чергу, позитивно впливає на навчальну успішність, і навпаки. Таким чином, можна припустити, що в старшокласників з різним рівнем навчальної успішності будуть виявлені різні характеристики тимчасової перспективи та її складової – навчальної мотивації.

Готовність до подальшого професійного навчання, позитивна мотивація є внутрішніми джерелами активності особистості в процесі набуття знань, умінь і навичок, необхідних для подальшого навчання, самоосвіти та майбутньої практичної діяльності. Таким чином, важлива мотивація, яка визначає той або інший професійний вибір. Відсутність у старшокласників досить глибокої мотивації вибору професії і стійких інтересів знижує й якість їх підготовки. У зв'язку з цим однією з центральних проблем педагогічної психології є дослідження потребісно-мотиваційної сфери особистості учня²⁶.

Потребісна і мотиваційна сфери особистості старшокласника здійснюють визначальний вплив на ефективність та успішність навчальної діяльності. До виконання будь-якої діяльності людину спонукає мотив, який є джерелом активності особистості. Під мотивом також можна розуміти предмет, відповідний потребі, на який спрямована діяльність. Мотиви можна поділити на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх мотивів ми можемо віднести пізнавальні інтереси, зацікавленість школяра в здійсненні процесу та досягнення результату навчання. Також навчальний процес може спонукатися зовнішніми мотивуючими факторами, при цьому мета навчання постає як простий засіб або умова його досягнення. Серед зовнішніх факторів можна виділити: орієнтація старшокласника на оцінку та на інші форми заохочення або покарання, на лідерські моменти, які викликають захоплення в однолітків. Також до них ми відносимо такі мотиви: навчання – вимушений борг, процес навчання як умова прояву демонстративності, бажання опинитися в центрі уваги. Ці мотиви можуть мати як позитивний, так і негативний вплив на характер та результати навчального процесу. Найбільш яскраво виражена наявність зовнішніх мотивів в таких мотиваційних установках, як навчання заради матеріальної винагороди і уникнення невдач як мотив навчання.

На успішність навчання старшокласників також впливає оцінка вчителем його діяльності. Мірошник З. М. вважає, що оцінка педагога надає важливий психологічний та емоційний вплив на школяра. Застосовуючи оціночні фрази, оцінки за виконану роботу,

---

²⁶ Ліфарева Н.В. Психологія особистості: Навч. посіб. Київ. Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

які мають не тільки позитивний ефект, але і негативний, педагог впливає на емоційний стан школяра, що в свою чергу безпосередньо впливає і на його відповідь. Педагог виставляє оцінку відповідно до отриманої відповіді, часто не розуміючи, що учень міг не відповісти або відповісти погано через негативну атмосферу в класі, занижену самооцінку, низький рівень домагання²⁷.

Оцінювання є своєрідним синтезом питання педагога і відповіді учня. Разом з тим, будучи синтезом питання і відповіді, оцінка пов'язана з суттю того чи іншого елемента опитування. Перш за все, це відноситься до типології питання, що впливає на характер відповіді²⁸.

Крім того, однією із причин виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів є оцінка учнем власної успішності у навчальній діяльності, взаємодії з однокласниками та учнями, також занижена самооцінка, внаслідок взаємодії з учителем, можуть викликати підвищену тривожність в учня. Саме в юнацькому віці починає переважати само оціночна тривожність. Виходячи з цього педагогам потрібно вміти правильно оцінювати те, як вплине його запитання на психологічний клімат в класі й на емоційний стан школярів, тому що саме від його запитання залежить відповідь учня, оцінка цієї відповіді, а, отже, і самооцінка. Формування в старшокласників адекватної самооцінки в процесі навчальної діяльності робить визначальний вплив на успішність, відношення до навчання, а в цілому на формування особистості.

Нова форма складання іспитів сприяла збільшенню стресів, тривоги, емоційних зривів, страху перед здачею ЗНО. Старшокласники знаходяться в постійній напрузі, психологічному перевантаженні перед майбутнім контролем знань.

Вплив тривожності на успішність навчання є неоднозначним, оскільки вважається, що за допомогою тривожності можна залучити увагу учнів до можливих перешкод на шляху досягнення мети, забезпечити мобілізацію їх активності і завдяки цьому досягнути найкращого результату. Виходячи з цього, наявність нормального або оптимального рівня тривожності є необхідним для здійснення навчальної діяльності, а тривожність розглядається як одна із умов прогнозування можливих труднощів при здійсненні діяльності.

---

²⁷ Особистісна зрілість як проблема сучасної психології. Том 1: колективна монографія / кол. авт. ; наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 220 с.

²⁸ Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології: Посібник для студ. пед. ун-тів. Київ: Знання, 2000. 204 с.

В той же час, наявність надмірно високого рівня тривожності, так само як і занадто низького рівень, тобто повна відсутність тривожності, розглядаються як явище, що заважає нормальній адаптації. Висока тривожність, проявляється в тому, що учні оцінюють явища, події та предмети, які є об'єктивно не небезпечні, як загрозливі, з подальшим переживанням стану тривоги. Такі старшокласники бояться труднощів, в групі себе почувають невпевнено.

В своїх наукових працях автори, також відзначають не тільки загальну, але й специфічну для кожної людини тривожність, яка пов'язана з постійним станом тривоги тільки на певні ситуації.

В емоційній сфері учнів старшого шкільного віку спостерігається збільшення рівня тривожності, причиною появи її служить навчальна діяльність, де тривожність грає неоднозначну роль в умовах навчання школярів. Зв'язок між тривожністю та успішністю навчальної діяльності залежить від багатьох факторів: мотивації, труднощі матеріалу, віку тощо, але все ж таки між ними є негативна кореляція, проте необхідно сказати, що незначний рівень тривожності може сприяти навчанню, збільшуючи тривалість самостійної роботи з навчальним матеріалом²⁹.

В старших класах тривожність диференціюється та зачіпає майже всі сфери діяльності старшокласника, такі як сім'я, школа, самооцінка, майбутнє. Поява тривожності пов'язана з розвитком в учнів усвідомлення існування протиріч між можливостями і здібностями, у відсутності певної мети в житті і соціального положення.

Особливе місце у старшокласників займає тривожність через проблеми і страхи перед учителями. Школярі часто асоціюють вчителя з предметом, який він веде, і тому в учня виникає страх перед вчителями саме того предмета, якого він не знає і боїться не впоратися на іспиті. Учитель, який при неправильній відповіді учня починає його лаяти, може стати причиною тривожності старшокласника через страх самовираження. Старшокласник, відповідаючи, прагне зрозуміти, відкрити свої думки, якщо на неї при цьому кричать перед класом, вона замикається в собі і в процесі навчання стає пасивним спостерігачем.

У старшокласників виникає також почуття тривожності через страх не виправдати очікування оточуючих. Особливо це стосується

---

²⁹ Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: колективна монографія /За ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ. Видавничий дім «Слово», 2016. 472 с.

учнів, на яких покладаються великі надії, наприклад відмінників. Від відмінників всі чекають неодмінно кращої відповіді, і страх не відповідати таким уявленням про себе викликає почуття тривоги. Присутність цього внутрішнього чинника не обов'язкова, якщо учень добре вчиться.

Очевидною і неминучою в старших класах стає тривожність з приводу оцінок. Навіть недбайливі учні хвилюються з приводу випускних іспитів, думка про те, що із за незданих іспитів можуть бути перекреслені всі роки навчання, що він може не отримати атестат не дає старшокласнику спокою. Страх перед майбутніми іспитами знижує фізіологічну опірність стресу. Нав'язливі думки про майбутній екзамен викликає в учня стійкий стан стресу, що знижує фізіологічні сили організму, і він стає не в силах боротися з дратівливими факторами³⁰.

Навчальні перевантаження теж можуть стати причиною виникнення тривожності. Пов'язані вони зі структурою навчального року, коли старшокласник не витримує шість тижнів активних занять і різко знижує рівень працездатності до кінця чверті, що призводить до зростання рівня тривожності. Постійна завантаженість шкільними справами, додаткові факультативи, самостійна підготовка до іспиту ще більше підвищують рівень тривожності старшокласників.

Ознаки прояву тривожності в поведінці у старшокласників можуть бути дуже різними, вони можуть навіть маскуватися під іншими проблемами. Типовими проявами тривожності в старших класах можуть бути:

1. Часті хвороби, через які школяр залишається вдома. Пояснюються вони соматичними порушеннями, у старшокласника безпричинно різко починає боліти голова, живіт.

2. Поява в учня небажання ходити в школу, яке супроводжується зниженням шкільної мотивації.

3. Прагнення домогтися досконалості, багаторазове переписування класної або домашньої роботи.

4. Старшокласник не виконує завдання, не кажучи нікому про це.

5. Дратівливість, вербальна і невербальна агресивність.

6. Не зосередженість і неухважність на уроках.

7. Вегетативні реакції в ситуаціях, які турбують.

8. Ситуація перевірки знань викликає в старшокласника занепокоєння, що призводить до дезорганізації у виконанні роботи.

---

³⁰ Татенко Н.О. Психологія професійного вибору. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії. Київ. 2005. С. 294–323.

10. Відсутність бажання розмов про своє майбутнє.

11. Підвищена старанність при підготовці до іспитів або категорична відмова від підготовки³¹.

Зазначені особливості прояву тривожності можуть допомогти батькам, вчителям, психологам вчасно звернути увагу на зростання тривожності старшокласників.

Старший шкільний вік, як життєвий етап переходу з дитинства в дорослість, ставить перед старшокласниками завдання побудови майбутнього життєвого плану і самовизначення. Страх неправильності вирішення цього завдання стає причиною тривожності. Це психологічний стан супроводжує процес формування світогляду, зростання самосвідомості, відкриття свого внутрішнього світу, багатогранності емоцій, прагнення до самореалізації. У всіх цих випадках тривожність одночасно сприяє залученню уваги до можливих труднощів, мобілізацію сил для досягнення мети і призводить до дезорганізації поведінки при її високому рівні.

Отже, для того щоб уникнути надмірної тривожності, що заважає нормально функціонувати старшокласнику, слід особливу увагу приділити профілактичній роботі.

ВИСНОВКИ

Проблемі успішності навчання присвятили свої роботи багато авторів (Г. О. Балл, Н. Л. Иванова, Л. О. Калмикова, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, О. Б. Столяренко, О. В. Скрипченко, Н.О. Татенко, Г. О. Хомич та ін.).

Під успіхом ми можемо розуміти удачу в досягненні чого-небудь, визнання з боку суспільства й хороші результати, які були досягнуті в суспільно-корисній діяльності, також відчуття задоволеності, радості від того, що результат, до якого прагнула людина у свої діяльності, або збігся з її очікуваннями, або ж перевершив їх. Успіх тісно пов'язаний із діяльністю, він ніби є її результатом.

Успішність є показником стабільності позитивних результатів людини в діяльності протягом тривалого періоду часу і визначає самооцінку та ставлення людини до виконуваної діяльності.

Поняття «успішність навчання» досить об'ємне та створює певні труднощі в тлумаченні. Воно розглядається вченими в двох основних

---

³¹ Гулько Г.О. Мотивація досягнення в контексті життєвого розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць НАПН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ. Фенікс, 2015. Вип. 12. С. 159–168.

напрямах. Перший напрямок визначається як психологічний або психолого-педагогічний, у якому поняття «успіх» і «успішність» трактується як особливий емоційний стан учителя та учня, який виражає їх особистісне ставлення до освітнього процесу або його результатів. В другому – успішність навчання розглядається в ракурсі проблеми результативності навчання, яка традиційно визначається у вигляді різних ознак, які характеризують ступінь досягнення вчителем і учнем поставлених в процесі навчання цілей.

На основі аналізу теоретичних джерел, можна виділити певну сукупність індивідуальних показників, які впливають на успішність навчання: конституція (статура), нейродинаміка, загальні і спеціальні здібності, самооцінка, мотивація, воля, самоконтроль та інші. Крім цього, на успішність навчання учнів впливають і багато інших чинників: матеріальне становище; стан здоров'я; вік; сімейний стан; володіння навичками самоорганізації; форма навчання; наявність підручників і навчальних посібників і багато іншого.

Старший шкільний вік починається приблизно з 15–16 років. Цей період є важливим для становлення особистості, відбувається самовизначення, як професійне, так і особистісне. Важливою характеристикою цього віку є спрямованість у майбутнє, яка виявляється у формуванні життєвих планів, цілей, соціальній зрілості тощо. Інтелектуальна сфера старшокласника набуває особливого забарвлення, що пов'язано із самовизначенням, пошуком майбутньої професії, виробленням світогляду. Саме це прагнення створює своєрідність мислення в старшому шкільному віці. Мислення набуває особистісний, емоційний характер.

Потребнісна і мотиваційна сфери особистості старшокласника здійснюють визначальний вплив на ефективність та успішність навчальної діяльності. Готовність до подальшого професійного навчання, позитивна мотивація є внутрішніми джерелами активності особистості в процесі набуття знань, умінь і навичок, необхідних для подальшого навчання, самоосвіти та майбутньої практичної діяльності.

Успішність навчання залежить від багатьох факторів, які можуть впливати на процес і результати навчання. Деякі з найважливіших факторів, що можуть впливати на успішність навчання, включають:

1. Мотивація: Мотивація грає важливу роль у успіху навчання. Якщо учень має сильний внутрішній інтерес і бажання вчитися, його/її шанси на успіх значно збільшуються. Мотивація може бути впливова багатьма факторами, такими як особисті цілі, цікавість предметами, зворотний зв'язок та підтримка вчителя та батьків.

2. Навчальна оточуюча середа: Оточуюча середа, включаючи як навчальний заклад, так і домашнє середовище, може впливати на успішність навчання. Якість викладання, наявність ресурсів, підтримка вчителів і батьків, доступ до додаткових навчальних матеріалів – усе це може мати значний вплив на успішність учня.

3. Навички самоорганізації та управління часом: Ефективне планування, управління часом та навички самоорганізації допомагають учням керувати своїм навчанням. Успішні учні вміють ефективно розподіляти свій час, ставити пріоритети і виконувати завдання вчасно та систематично.

4. Стратегії навчання: Успішні учні володіють ефективними стратегіями навчання, такими як активне слухання, конспектування, повторення, розуміння матеріалу, вирішення задач та самоконтроль. Володіння такими стратегіями допомагає ефективно засвоювати і зберігати інформацію.

5. Підтримка соціального оточення: Сприятливе соціальне оточення, таке як підтримка родини, друзів і вчителів, може позитивно впливати на успішність навчання. Співпраця з товаришами, обмін ідеями, підтримка та взаємодія зі співучнями можуть підвищити мотивацію та результати навчання.

6. Здоров'я та самопочуття: Фізичне та психічне здоров'я можуть впливати на успішність навчання. Відпочинок, здоровий спосіб життя, збалансоване харчування та позитивне емоційне становище сприяють кращій концентрації, пам'яті та загальному навчальному досвіду.

Важливо враховувати, що ці фактори можуть взаємодіяти між собою, а також кожен учень може мати індивідуальні особливості та потреби, які впливають на їх успішність навчання.

В емоційній сфері старшокласників спостерігається збільшення рівня тривожності та стресу. Основною причиною їх появи стає навчальна діяльність. Учені, розглядаючи вплив стресу на навчальну діяльність старшокласників, з'ясували, що при цьому страждають усі сторони інтелектуальної діяльності, але найбільше – пам'ять, увага та мислення. Все це приводить до порушення продуктивності у навчальній діяльності. В цілому у старшокласників є негативна кореляція між тривожністю й успішністю навчання, проте незначний рівень тривожності може сприяти навчанню, збільшуючи тривалість самостійної роботи з навчальним матеріалом. З іншого боку, високий рівень тривожності, так само як і занадто низький її рівень, розглядаються як явище, що заважає нормальній адаптації.

АНОТАЦІЯ

Розкрито особливості прояву залежності успішності від психологічних параметрів особистості.

Успіх та успішність, незважаючи на лексичну близькість, нетотожні поняття. Наведено ретроспективний аналіз означених дефініцій. Успіх співвідноситься із конкретною ситуацією, й при цьому він характеризує більшою мірою зовнішнє визнання досягнень людини. Успішність же являється показником стабільності позитивних результатів людини протягом тривалого періоду й визначає, в першу чергу, самооцінку людини у діяльності.

Здійснено вивчення науково-педагогічної літератури щодо диференціації поняття «успішність навчання» та виокремлення факторів, які впливають на успішність навчання. Поняття «успішність навчання» розглядається вченими у двох основних напрямках. Перший напрямок визначається як психологічний чи психолого-педагогічний, в якому поняття «успіх» та «успішність» трактується як особливий емоційний стан педагога й учня, який виражає їхнє особистісне ставлення до освітнього процесу чи його результатів. У другому – успішність навчання розглядається у ракурсі проблеми результативності навчання, яка традиційно визначається в вигляді різних ознак, які характеризують ступінь досягнення вчителем й учнем поставлених у процесі навчання цілей.

Серед факторів, які впливають на успішність навчання, виділили: конституцію (статуру), нейродинаміку, загальні й спеціальні здібності, самооцінку, мотивацію, волю, самоконтроль і інші. Крім цього, на успішність навчання учнів впливають й багато інших чинників: матеріальне становище; стан здоров'я; вік; сімейний стан; володіння навичками самоорганізації; форма навчання; наявність підручників і навчальних посібників й багато іншого.

Описано, що старший шкільний вік починається приблизно із 15–16 років і являється важливим періодом для становлення особистості, оскільки у цей час відбувається самовизначення, як професійне, так й особистісне. Інтелектуальна сфера старшокласника набуває особливого забарвлення, що пов'язано з самовизначенням, пошуком майбутньої професії, виробленням індивідуального світогляду. Саме це бажання створює своєрідність мислення у старшому шкільному віці. Потребнісна й мотиваційна сфери особистості старшокласника також дають визначальний вплив на ефективність і успішність навчальної діяльності. У емоційній сфері старшокласників спостерігається збільшення рівня тривожності й стресу. Основною причиною їх появи стає навчальна діяльність.

Вчені, розглядаючи вплив стресу на навчальну діяльність старшокласників, з'ясували, що при цьому страждають усі сторони інтелектуальної діяльності, але найбільше – пам'ять, увага та мислення.

Доведено, що психологічні параметри особистості можуть мати вплив на успішність у певних ситуаціях:

1. Наскільки цілеспрямована особистість: Люди, які мають чіткі цілі і мотивацію досягнути їх, зазвичай досягають більшої успішності у вирішенні завдань або досягненні поставлених цілей.

2. Рівень самодисципліни: Здатність контролювати свої дії та волю відіграють важливу роль у досягненні успіху. Люди з вищим рівнем самодисципліни зазвичай краще організовані, мають здатність планувати свій час і працювати над важливими завданнями.

3. Рівень самооцінки: Люди з високою самооцінкою та вірою в свої здібності часто більш впевнені у собі та більш схильні ризикувати, що може сприяти досягненню успіху. Адже віра у власні сили може підштовхнути до нових викликів і досягнень.

4. Емоційний інтелект: Здатність розпізнавати, розуміти та керувати власними емоціями та емоціями інших може мати великий вплив на успішність у міжособистісних відносинах, комунікації та лідерстві.

5. Тривалість уваги та концентрації: Здатність зосереджуватися на важливих завданнях без розсіювання може покращити продуктивність та результативність роботи.

Був вивчений взаємозв'язок успішності навчання з психологічними параметрами старшокласників. Доведено, що можна простежити залежність між успішністю навчання й психологічними параметрами старшокласників. Яка виявляється в тому, що одні властивості будуть сприяти виявленню здібностей і можливостей учнів у навчанні, що і призводить до успішної діяльності, а інші, навпаки, будуть сприяти зниженню цих властивостей, що позначиться на результатах навчання старшокласників.

У школярів старших класів є всі можливості для розвитку особистості й для успішного навчання в школі, а у подальшому і в закладі, де здобуватимуть професію. Але все ж таки, вчителям, батькам і психологові у школі необхідно займатися усуненнями деяких негативних показників у учнів, на основі створення програм, технік і методів, які забезпечать сприятливі умови для повноцінного й всебічного розвитку, виявлення творчих здібностей старшокласників, усунення дії негативних факторів зовнішнього середовища, зняття напруги, скованості, невпевненості у собі, також

забезпечать розслаблення, позивні емоції й самопочуття, самооцінку, мотивацію та все інше, що так необхідне для успішної навчальної діяльності учнів старших класів.

Визначено, що в старшокласників переважає креативність, абстрактно-символічне, наочно-дієве і наочно-образне мислення й низький рівень тривожності. Ці показники засвідчують позитивний зв'язок між мисленням й тривожністю. Тобто старшокласники будуть впевненими у своїх силах й можливостях, здатні долати перешкоди для розвитку особистості і розкриття її творчого потенціалу, матимуть креативний, оригінальний підхід до життя, до вирішення певних складних ситуацій. Певний тип мислення впливає на спеціальні здібності учнів та відсутність при цьому тривожності сприяє тому, що їхнє навчання у школі буде успішним і результативним, а у подальшому приведе до компетентності у своїй професії.

Вікові особливості розвитку психологічних параметрів старшокласників можуть бути помітними, оскільки підлітковий період характеризується значними змінами у фізичному, когнітивному, емоційному та соціальному розвитку. Виділено деякі особливості, що можуть бути спостережені у старшокласників:

1. Розвиток мислення: Старшокласники розвивають абстрактне та логічне мислення, здатність до аналізу, синтезу та критичного мислення. Вони здатні розглядати складніші проблеми та бачити більше перспектив.

2. Ідентичність та самовизначення: Підлітки активно працюють над встановленням своєї ідентичності. Вони стикаються з питаннями, хто вони є і як вони хочуть бути сприйнятими оточуючими.

3. Емоційний розвиток: Підлітки можуть виявляти інтенсивні емоції та переживання, оскільки вони в процесі знаходяться у переході від дитинства до дорослості. Вони розвивають здатність управляти емоціями та встановлювати емоційну саморегуляцію.

4. Соціальні відносини: У старшокласників активно розвиваються соціальні вміння та навички. Вони стикаються зі складнощами у встановленні нових стосунків, розвитку дружби, розумінні соціальних норм та встановленні своєї ролі у групі.

5. Планування та саморегуляція: Старшокласники навчаються більш ефективно планувати свій час, ставити мети та здійснювати самоконтроль. Вони розвивають здатність до саморегуляції та самоорганізації.

6. Перспективне мислення: Старшокласники починають здійснювати ментальну подорож у майбутнє, розглядаючи можливі кар'єрні шляхи, навчальні цілі та особисті амбіції.

Доведено, що ці особливості розвитку є загальними, але важливо розуміти, що індивідуальні відмінності серед старшокласників можуть бути значними. Кожна особистість розвивається у своєму власному темпі та залежно від унікального контексту, в якому вона знаходиться.

Ключові слова: успіх, успішність, особистість, психологічні параметри особистості, старшокласник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики. Науково-методичний посібник. Київ. 2007. 152 с.

2. Андрущенко В., Яценко Т. Філософсько-психологічні проблеми методології пізнання психіки. Психологія і суспільство. Тернопіль, 2012. С. 63–77.

3. Балл Г.О. Підготовка до професійної діяльності у контексті розвитку особистості / В кн. Підготовка учнів до професійного навчання і праці. Київ. Наукова думка, 2000. Розділ 1. С. 7–21.

4. Варій М.Й. Психологія особистості: Навч. пос. Київ. Центр учбової літератури. 2008. 592 с.

5. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ, Просвіта, 2001. 416 с.

6. Галян І.М. Психодіагностика. Київ, 2009. 463 с.

7. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.05 / Павло Петрович Гоностай. Київ. 2009. 32 с.

8. Грабовська С., Левкова О. Споживацька мотивація. *Психологічний ракурс* / Вісн. Львівського у-ту. Сер.: філософські науки. Вип. 5. Львів: Видво. Львів. у-ту. 2003. С. 416–425.

9. Гулько Г.О. Мотивація досягнення в контексті життєвого розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць НАПН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ. Фенікс, 2015. Вип. 12. С. 159–168.

10. Дуткевич Т. В., Яцюк В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навч. посібник. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 45–47.

11. Карпиловська С.Я. До питання смислової саморегуляції особистості. *Пробл. заг. та пед. психол.* 2005. Т. VI. Вип. 2. С. 130–135.

12. Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання. *Соціальна психологія*, 2004. № 4. С. 113–122.

13. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості: Навч. посіб. Київ. Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

14. Максименко С. Д., Носенко Є. Л. Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус): навч. посібник. Київ. МАУП, 2002. 128 с. Максименко С. Д. Теоретико-методологічні проблеми психології особистості. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету ім. І. Огієнка та Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Вип. 7. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2010. С. 3–8.

15. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ. Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

16. Марінушкіна О. Є. Настільна книга шкільного психолога. Харків. Ранок, 2010. 288 с.

17. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.

18. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. проф. М. В. Савчина, доц. І. М. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.

19. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Посібник. Київ. Академвидав, 2003. 448 с.

20. Основи психології: підручник / О. В. Киричук, В. А. Роменець, Т. С. Кириленко [та ін.]; ред. О. В. Киричук, В. А. Роменець. 6-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.

21. Особистість у загально-психологічній теорії діяльності О. Леонтєва. *Психолог.* № 8, 2003 р. С. 10–31.

22. Особистісна зрілість як проблема сучасної психології. Том 1: колективна монографія / кол. авт. ; наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 220 с.

23. Пам'ять і увага, мовлення, мислення, моторика. Спеціальна психологія. Навчальні матеріали онлайн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/82830/psihologiya/ramyat_cyava

24. Панов М. Професійна реадаптація в контексті соціальної мобільності особистості. *Психологічні перспективи*. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2018. Вип. 31. С. 234–253.

25. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. Київ. Ніка-Центр, 2006. С. 280.

26. Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології: Посібник для студ. пед. ун-тів. Київ: Знання, 2000. 204 с.

27. Поліщук С. А. Методичний довідник з психодіагностики: Навчально-методичний посібник. Суми: Університетська книга, 2009. 440 с.

28. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая. Київ. Рута, 2001. 320 с.

29. Психологія: в схемах, таблицях, коментарях: кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей. Крюкова О.В., Лефтеров В.О., Рогозіна М.Ю.; Донецький національний університет, кафедра психології. Донецьк; ДонНУ, 2009. 198 с.

30. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. 3-тє вид. Київ. Либідь, 2001. 560 с.

31. Роджерс К. Вчитися бути вільним // Гуманістична психологія: У 3-х т. / Упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. Київ. Пульсари, 2001. С. 36–60.

32. Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: колективна монографія / За ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ. Видавничий дім «Слово», 2016. 472 с.

33. Савуляк В. О. Практикум із загальної психології. Рівне, 2017. 45 с.

34. Савчин М. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ. 2006. 360 с.

35. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія: навч. посіб. Київ. Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

36. Сірий А. В. Мотиваційна сфера особистості як предмет психологічного дослідження. Психологія: збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. 2001. Вип. 14. С. 28–35.

37. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ. Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

38. Татенко Н.О. Психологія професійного вибору. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії. Київ. 2005. С. 294–323.

39. Титаренко Т. М. Способи оптимізації практик побудови життєвого шляху. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: збірник статей. Київ. Міленіум, 2015. Вип. 35 (38). С. 137–146.

40. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ. Либідь, 2003. 376 с.

41. Туриніна О.Л. Практикум з психології: Нав. посіб. Київ: МАУП, 2007. 326 с.

42. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ. Абрис, 2002. 742 с.
43. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. Харків. 2007. 640 с.
44. Штепа О. С. Пропріум зрілої особистості. *Практична психологія та соціальна робота*, 2004. № 2. С. 26–35.
45. Штепа О. С. Актуалізація особистісної зрілості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 2–4. С. 17–27.
46. Яценко Т. С. Категорії «принцип додатковості» та «імпліцитний порядок» у глибокому пізнанні психіки. *Психологія особистості*. 2017. Т. 8. № 1. С. 13–22.
47. DiTommaso E. Attachment styles, social skills, and loneliness in young adults / E. DiTommaso, C. Brennen-McNulty, L. Ross, M. Burgess // *Personality and individual difference*. 2003. Vol. 35. P. 303–312.
48. Yudina A. The model of motivation to success of employees from production collectives. Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Activity and Education: Proceedings of the VI international scientific and practical seminar, June, 05th, 2018, Olsztyn, Poland. Edited by Irina Bondarevskaya, Beata KrzywoszRynkiewicz. Olsztyn, Poland, 2018. P. 60–64.
49. Yacenko T. Dynamics of profound cognition of mind. *American Journal of Fundamental, Applied and Fundamental Research*. 2016. № 1. P. 69–75.

Information about the authors:

Tetyana Oleksandrivna Pavlyuk,

Associate Professor at the Department of preschool pedagogy
and psychology and special education named
after prof. T. I. Ponimanska,
Rivne State University of Humanities
76/a, V. Chornovola str., 613, Rivne, 33028, Ukraine

Mykhalchuk Roman Yuriyovych,

Associate Professor at the Department of World History,
Rivne State University of Humanities
76/a, V. Chornovola str., 523, Rivne, 33028, Ukraine